

De vrije wil: toelichtingen

1. Andreas Rudolf Bodenstein von Karlstadt (ca 1480-1541) doceerde aan de universiteit van Wittenberg. Na een geloofscrisis werd hij leerling van Luther, die hem later wegens zijn radicalisme afstootte. In 1534 vestigde hij zich te Bazel, waar hij O.T. doceerde tot hij stierf.
2. Johannes Maier von Eck (1486-1543) was vanaf 1510 professor theologie te Ingolstadt. Hoewel hij aanvankelijk op goede voet stond met Luther, werd hij later zijn felste tegenstander. Hij speelde een beslissende rol in diens excommunicatie in 1520, en hielp het contrareformatorisch concilie van Trente voorbereiden. Regelmatig nam hij het in debatten op tegen hervormers.
3. De grote duitse reformator (1483-1546); augustijnernonnik en priester. Hij was lector biblietiek aan de universiteit te Wittenberg, en bleef het tot zijn dood. Hij verwierp de op traditie berustende theologie en legde de nadruk op het persoonlijk contact met het woord van God, en de rechtvaardiging door het geloof. Zijn kritiek op de kerk was gegroeid na een bezoek aan Rome in 1510, maar het was vooral de aflatencampagne die de bouw van St.-Pieter te Rome moest financieren, die zijn ergernis en verontwaardiging opwekte. Beslissend was het ophangen van de 95 stellingen aan de poort van de kasteelkerk. Daarin werd de hele aflatendoctrine van de kerk op losse schroeven gezet. Paus Leo X stuurde kardinaal Cajetanus om te bemiddelen, maar Luther volhardde. Na zijn excommunicatie dook hij onder in het kasteel van Wartburg, waar hij de bijbel in het Duits vertaalde. De beweging die hij op gang had gebracht had hij op de duur niet meer in de hand.
4. 2 Petrus 3:16
5. Schreef ca 45 *De Chorographia*: aardrijkskunde van de bewoonde wereld (3 bkn.)
6. Corycus: stad in Cilicië, aan de zuidkust van Klein-Azië.
7. Romeinen 11:33
8. Jesaja 40:13
9. 1 Korinthiërs 13:12
10. contingent: niet-noodzakelijk of –voorspelbaar, wat net zo goed kan gebeuren als niet gebeuren. De vraag wordt dus gesteld of God in zijn alwetendheid ook gebeurtenissen kan voorzien die door de mens zijn gewild.
11. Handelingen 1:7
12. Marcus 13:32
13. Deuteronomium 30:12-13
14. Met *reële* generatie is de verhouding Vader : Zoon bedoeld; met *virtuele* generatie is de verhouding Vader + Zoon : Geest bedoeld. Het *symbolum* van *Athanasius* stelt dat de Zoon *a Patre solo genitus* is, de Geest *a Patre et Filio procedens*; deze laatste *processio* wordt ook als een *spiratio (activa)* omschreven. In ruimere zin onderscheidt men in God 2 soorten *processiones*: één *ad extra*: de schepping; één *ad intra*, waarbij de ene persoon de andere ‘genereert’, die echter binnen dezelfde goddelijke essentie blijft. In nog een andere zin worden in God 2 soorten *processio* onderscheiden: een ‘intellectuele’ *processio*, waaruit het inwendig ‘Woord’ resulteert, de zelfkennis van God, de *Logos*, de eerste ‘intelligentie’; dit zijn in wezen neo-platonische en gnostische begrippen, die het christelijk denken

- van meet af aan diepgaand hebben beïnvloed. Ze duiden niet op een scheppingsdaad, maar op wat men veeleer als een eeuwig proces van emanatie kan omschrijven. De andere soort geschiedt door Gods wil. Betreft men *nativitas* en *processio* op Christus, dan heeft de problematiek betrekking op zijn twee naturen: de menselijke (door *nativitas*) en de goddelijke (door *processio*). Het Woord ‘kwam in de wereld’ (Johannesevangelie 1).
15. John Wycliff (ca 1330-1384) was een van de leidinggevende filosofen te Oxford. Tijdens het 16^{de} ecumenisch concilie van Konstanz (1414-18) werden een aantal ‘dwalingen’ van hem veroordeeld. Nr. 27 luidde: ‘*Omnia de necessitate absoluta eveniunt*’: ‘alles gebeurt uit louter noodzaak.’
 16. Augustinus (354-430) bekeerde zich, na een in alle opzichten woelige jeugd, onder invloed van zijn lectuur van Plotinus en de prediking van Ambrosius tot het christendom. Zijn denken was doordrongen van het neo-platonisme. De problematiek van de zonde en de vrije wil was een van zijn voornaamste interessepunten.
 17. Voor het citaat cfr. brief 71.6
 18. Origenes (ca 185-254), de meest vruchtbare auteur van de vroege kerk, was afkomstig uit Alexandrië. Hij ontwikkelde een eigen theologie, die gestalte kreeg in een ‘Summa’, *περι αρχων, de Principiis*. Hij voerde ook polemiek met niet-christenen: *Contra Celsum*. De rest van zijn omvangrijk, maar grotendeels verloren werk heeft een exegetisch karakter. Sommige van zijn ideeën werden later door de kerk afgewezen.
 19. Basilius (ca 330-379) was een sociaal bewogen theoloog, prediker en kerkbestuurder. Hijzelf, zijn broer Gregorius van Nyssa en hun beider vriend Gregorius van Nazianze staan in de Griekse kerk bekend als de ‘*Kappadociërs*’.
 20. Johannes Chrysostomus (350-407) was voor het christendom wat Demosthenes en Cicero voor de heidense wereld waren geweest: een subliem redenaar (en prediker). Als bisschop van Constantinopel kreeg hij het door zijn kritiek aan de stok met het keizerlijk hof, wat tot zijn verbanning leidde.
 21. Cyrillus is, samen met zijn broer Methodius, vooral bekend als ‘apostel’ der Slavische volkeren. Om het hun mogelijk te maken de bijbel te lezen, en met het oog op de liturgie, ontwierpen zij een schrift, het zgn. glagolitisch of cyrillisch.
 22. Johannes Damascenus (ca 650-voor 754); na een loopbaan in dienst van de kalief trok hij zich ca 725, toen christenen niet langer in staatsdienst konden werken, terug in het klooster van St.-Sabas bij Jeruzalem. Zijn voornaamste werk is ‘de Bron van Kennis’, een soort theologisch compendium, dat o.m. een lijst van ketterijen bevat.
 23. Theophylactus van Ochrid (Macedonië) (gest. ca 1108) was een Byzantijns theoloog en literator. Ca 1090 werd hij aartsbisschop van Bulgarije, met kathedraal in Ochrid.
 24. Tertullianus (ca 155-ca 220) is de eerste grote kerkvader van het Westen. Hij was een fanatiek en genadeloos polemist. In 213 brak hij met de kerk en trad hij toe tot de beweging van *Montanus*. Hij werd leider van de *Tertulliani*, een subgroep die bleef bestaan tot ze in 428 door Augustinus in de kerk werd geïntegreerd.
 25. Cyprianus (ca 200-258) was, zoals Tertullianus en Augustinus, een N-Afrikaan. In 248 werd hij bisschop van Carthago, maar door de vervolging onder Decius

- moest hij zijn kerk gedurende enkele jaren vanuit ballingschap leiden. Onder Valerianus opnieuw verbannen en gedood. Van hem zijn vooral brieven bewaard.
26. De naam Arnobius staat voor twee verschillende auteurs. Waarschijnlijk bedoelt Erasmus *Arnobius de Jongere* (gest. te Rome na 455), van wie hij in 1522 een mystiek-allegorisch commentaar op de Psalmen uitgaf. Hij schreef het evenwel ten onrechte aan A. de Oudere toe.
 27. Hilarius (ca 300-367) was bisschop van Poitiers. Tijdens een ballingschap in het Oosten leerde hij het werk van Origenes kennen. Zelf schreef hij *de Trinitate*: over de Drievuldigheid.
 28. Ambrosius (ca 340-397) werd, na een bestuurlijke loopbaan, bisschop van Milaan in 373/4, hoewel hij toen nog niet gedoopt was. Hij was een begenadigd prediker, die grote invloed had aan het keizerlijk hof.
 29. Hieronymus (ca 345-419/20) doorreisde het hele Romeinse rijk, en bracht jaren als kluizenaar in de woestijn door. Hij was ook een tijdlang secretaris van paus Damasus. Hij staat vooral bekend als een eminent erudiet, die Latijn, Grieks en Hebreeuws kende. De *Vulgaat*, de Latijnse bijbelvertaling, is grotendeels zijn werk. Van hem bezitten we ook een uitvoerige correspondentie met o.a. Augustinus. Karakterieel was Hieronymus wel geen gemakkelijk man!
 30. Thomas Aquinas (ca 1225-1274), de *doctor angelicus*, bracht een synthese tot stand tussen het christelijk geloof en de metafysica van Aristoteles. Hij studeerde te Keulen bij *Albertus Magnus*, werd *magister* in de theologie, en verdeelde de rest van zijn leven tussen Parijs en Italië. Zijn meest bekende werken zijn de *Summa contra Gentiles*, een traktaat over God en zijn schepping, waarin hij het christelijk geloof op basis van Aristoteles verdedigde tegen de Islam, Joden, ketteren en heidenen. De *Summa Theologiae* is een monumentaal werk, waarin volgens een vast stramien alle christelijke mysterieën worden behandeld, met o.a. de vijf *viae* om het bestaan van God te bewijzen. Thomas zette twee beslissende stappen waardoor het christelijk aristotelisme het augustinianisme verdrong: hij scheidde geloof en rede, en maakte de zintuigen tot bron van alle menselijk kennen.
 31. Gezien het gezelschap waarin hij zich bevindt lijkt het om *Duns Scotus* (1265?-1308?) te gaan, een middeleeuws theoloog die in Oxford en Keulen heeft gewerkt. Maar ook zijn heel wat vroegere naamgenoot, *Johannes Scotus Eriugena* (ca 810-ca 877), een Iers geleerde, had al stelling genomen in de controverse over de predestinatie – waarbij hij de rol van de vrije wil beklemtoonde – en over de eucharistie – die hij als een symbolisch ritueel beschouwde. Zijn werk *de Divina Praedestinatione* (851) werd door verscheidene concilies veroordeeld.
 32. Durandus van Saint-Pourçain (1275-1334) was dominicaan en een scholastiek denker. Zijn commentaar op de *Sententiae* van *Petrus Lombardus* (1307-8) is kritisch t.o.v. Thomas van Aquino. In het debat over de *universalia* stelde hij zich op als een *nominalist*. Zoals Thomas stond ook hij een scherpe scheiding tussen geloof en rede voor.
 33. Johannes Capreolus (ca 1380-1444) was eveneens dominicaan. Aan de universiteit van Parijs doceerde hij over de *Sententiae* van *Petrus Lombardus*. In de *Defensiones* neemt hij het op voor het thomisme, dat in zijn tijd een periode van verval kende.

34. Gabriel Biel (1425?-1495) stichtte de universiteit van Tübingen, waar hij de eerste professor in de theologie was. Ook hij schreef een commentaar op de *Sententiae*.
35. Aegidius Romanus of Gilles Colonna (1243?-1316) was een augustijnermonnik, en student van Thomas Aquinas. Zijn meest gelezen werk is *de Regimine Principum*, opgedragen aan Filips de Schone. Hij schreef ook commentaren op de *Sententiae* en op werken van Aristoteles. De poging van Egidius om het reële onderscheid tussen essentie en existentie te bewijzen (*Theoremata de Esse et Essentia*) was de aanleiding tot een langdurige polemiek met Hendrik van Gent.
36. Gregorius van Rimini (einde 13^{de} eeuw-1358), augustijnermonnik, doceerde te Bologna, Padua, Perugia en Parijs. Hij nam stelling tegen de 'Neopelagianen', tot wie hij Duns Scot, Ockham en Adam Woodham rekende.
37. Alexander van Hales (1170/80-1245) was franciscaan en is vooral bekend om de *Summa Theologica*, die wel op zijn naam staat, maar niet door hem geschreven is. Wel had hij er grote invloed op. Het is een opmerkelijk voorbeeld van de augustiniaanse reactie op Aristoteles en de Arabische denkers als Avicenna en Averroës.
38. Mani (216-276) groeide op in een milieu van joodse christenen, dat hij verliet toen hij openbaringen ontving. Hij noemde zich een 'apostel van Jezus Christus'. Hij ging uit van twee onafhankelijke, eeuwige principes: het licht en de duisternis, God en de materie. Doordat de duisternis jaloers was op de luister van het licht, viel zij dit licht aan en wist een gedeelte ervan te absorberen. Het kwaad beschikt immers over middelen, die het goede niet kan hanteren zonder zichzelf te verloochenen. Door licht op te nemen veranderde de duisternis echter van karakter. Uiteindelijk zullen beide principes weer gescheiden raken. De duisternis tracht, o.m. door de verleidingskracht van de vrouw, de *zielen van het licht* gekerkerd te houden. Jezus en andere leiders hebben tot taak deze zielen aan de materie te onttrekken. Augustinus was aanvankelijk een manicheeër. De leer van Mani werkte door in de *paulicianen* (Armenië), de *bogomielen* (Balkan) en de *katharen* of *albigenzen* (Z-Frankrijk en N-Italië). In de 14^{de} eeuw werden Mani's laatste erfgenamen door de inquisitie uitgemoord.
39. Lorenzo Valla (1405-1457) paste de tekstkritiek van de klassieke filologie ook toe op sacrale geschriften als O.T./N.T. Gekoppeld aan de historische kritiek leidde dit tot het bewijs dat de Schenking van Constantijn, waarop de kerk haar wereldse territoriale aanspraken baseerde, een mystificatie was. Hij nam ook stelling in de problematiek van de vrije wil: *de Libertate Arbitrii dialogus*. Luther, maar ook Erasmus, dweept met hem.
40. Dominicus (ca 1170-1221) stichtte de bedelorde der dominicanen, spottend ook *Domini canes* (de honden van de Heer) genoemd. Deze orde moest getrainde predikers opleveren die het tegen de kettters (albigenzen e.a.) konden opnemen. Thomas van Aquino was een dominicaan.
41. Franciscus van Assisi (ca 1181-1226) stamde uit de rijke middenstand en kende een zorgeloze jeugd. Na een ziekte kwam hij tot inkeer en verzaakte elke vorm van weelde. Hij stichtte de orde der *minderbroeders*, eveneens een bedelorde. Bonaventura was een franciscaan. Zowel voor dominicanen als voor franciscanen ware leerstoelen voorbehouden aan de Sorbonne.
42. 2 Korinthiërs 13:3

43. Romeinen 14:1
44. Matteus 12:20 en Jesaja 42:3
45. 1 Petrus 3:15
46. Johannes 3:1-21
47. Handelingen 5:34-39
48. *Ecclesiasticus* of *Wijsheid van Jezus Sirach* 15:14
49. *Ecclesiasticus* is een zgn. *deuterocanoniek* of *apocrief* boek, d.w.z. een boek waarvan het geïnspireerd karakter in de oude kerk betwijfeld werd; het komt voor in de *Septuagint*, maar niet in de Hebreeuwse bijbel. Tot aan het einde van de 19^{de} eeuw was alleen de Griekse tekst bekend, maar later werd ook de Hebreeuwse, die van de Griekse vertaling behoorlijk wat afweek, gedeeltelijk teruggevonden. De Vulgaatbenaming *Ecclesiasticus (liber)*, ‘kerkboek’, lijkt terug te gaan op *Cyprianus*, en is te wijten aan het feit dat deze verzameling wijsheidsteksten graag als leerboek voor de *catechumenen* werd gebruikt.
50. aan koning Salomon toegeschreven.
51. of ‘*Lied der liederen*’; liefdeslyriek, die veelal allegorisch wordt geduid, o.m. in de zin van een mystieke liefdesverhouding tussen Christus en zijn bruid, de kerk.
52. In de Vulgaat *Esdras 3* (met o.m. de ‘wedstrijd van de pages van Darius’) en *Esdras 4*, een apocalyps.
53. Deze komen alleen voor in de Griekse vertaling.
54. Ook dit boek komt alleen in de Septuagint voor. *Judith* is een Joodse heldin, die *Holofernes*, een veldheer in dienst van Nebukadnessar, verleidt en onthoofdt, waardoor haar stad, Betula, wordt bevrijd.
55. Het boek *Esther* maakt wel degelijk deel uit van de Hebreeuwse canon, maar niet de uitbreidingen in de Griekse versie, die gekoppeld zijn aan de situatie van de Joden in Alexandrië. Erasmus is wel niet erg nauwkeurig bij het afbakenen van *hagiographa* (Heb. *Ketoevim* of ‘geschriften’, met o.m. Psalmen, Job, Ruth) en *apocrypha* (Heb. *Sfarim Gnoezim*, met o.a. Judith, Wijsheid van Salomo, *Ecclesiasticus*, bepaalde hoofdstukken van Esther en Daniel)
56. Lucifer betekent *lichtbrenger, de morgenster*; in de christelijke traditie is het de naam van de vorst der demonen, die als een gevallen engel wordt voorgesteld. Deze gaat terug op een passus bij Jesaja (14:4-23) waar de koning van Babylon wordt vergeleken met de uit de hemel gevallen morgenster.
57. Psalm 4:7. De Vulgaattekst, die Erasmus volgt, gaat terug op LXX, en verschilt van Tenach. J. Sperna Weiland vertaalt Tenach.
58. Psalm 118:105
59. Genesis 2:16-17
60. Exodus 20:13-14 & Deuteronomium 5:17-18; Ex 21:12 & Leviticus 20:10
61. Lucas 12:32
62. Johannes 16:33
63. Mattheus 28:20
64. Philippenzen 4:13
65. Wijsheid van Jezus Sirach 15:15
66. *ibid.* 15:16
67. Terentius, *Phormio* 768 & *Adagia* 403
68. Genesis 4:6-7

69. Deuteronomium 30:15 & 19. Erasmus citeert en parafraseert uit het geheugen, en contamineert beide plaatsen.
70. ibid. 30:15-19
71. Jesaja 1:19-20
72. ibid. 21:12
73. ibid. 45:20 & 22
74. ibid. 52:1-2
75. Jeremia 15:19
76. Zacharia 1:3
77. Ezechiël 18:21
78. ibid. 18:22
79. ibid. 18:24
80. ibid. 18:31-32 & 33:11
81. Psalmen 33:15 & 36:27
82. Joël 2:12
83. Jona 3:8
84. Jesaja 46:8
85. Jeremia 26:3
86. ibid. 26:4
87. Ezechiël 18:21
88. Exodus 32:9
89. Micha 6:3
90. Ezechiël 20:13
91. Psalmen 80:14
92. ibid. 33:13
93. Deuteronomium 30:11-14
94. ibid. 30:10
95. Jeremia 18:8 & 10
96. 1 Koningen 20:1
97. ibid. 20:5
98. 2 Samuel 12:10 & 13
99. Mattheus 23:37
100. ibid. 19:17
101. ibid. 19:21
102. Lucas 9:23
103. ibid. 9:24
104. Johannes 14:15
105. ibid. 15:7
106. Mattheus 19:21
107. ibid. 5:12
108. ibid. 25:35-36
109. ibid. 25:41 e.v.
110. Mattheus 23:13 & 11:21
111. ibid. 17:17 & 23:33
112. 7:16
113. Lucas 23:34

114. Johannes 1:12
 115. ibid. 6:67
 116. Romeinen 2:4
 117. ibid. 2:2
 118. ibid. 2:5
 119. ibid. 2:7
 120. 1 Korinthiërs 9:24
 121. 1 Korinthiërs 9:25
 122. 1 Timotheüs 6:12
 123. 2 Timotheüs 2:5
 124. 2 Timotheüs 2:3
 125. 2 Timotheüs 4:7-8
 126. Jakob 1:13-15
 127. Handelingen 5:3
 128. Efesiërs 2:2 & 2 Korinthiërs 6:15 & Mattheüs 12:33
 129. Wijsheid van Jezus Sirach 15:21
 130. 2 Timotheüs 2:21
 131. Erasmus vergist zich: 1 Johannes 3:3!
 132. Romeinen 13:12
 133. Kolossenzen 3:9
 134. Romeinen 7:18
 135. André Godin vertaalt m.i. ten onrechte: '*..sinon ne pas vouloir le mal serait tenu pour un mal.*' (Erasme, Bouquins, p.730)
 136. 1 Korinthiërs 14:32
 137. 1 Timotheüs 4:14
 138. 1 Korinthiërs 15:10
 139. 2 Petrus 1:5
 140. 1 Petrus 1:10
 141. 2 Timotheüs 3:16
 142. Exodus 9:12 & 16;
 143. Romeinen 9:14 e.v.
 144. Exodus 33:19 (Erasmus fout) & Romeinen 9:16
 145. Malachia 1:2-3
 146. Romeinen 9:11-13
 147. Jesaja 63:17
 148. Hosea 4:14
 149. Psalmen 88:33
 150. Jeremia 20:7
 151. Genesis 1:31
 152. Romeinen 9:16
 153. ibid. 9:19
 154. ibid. 9:20
 155. Daniel 3:48-50
 156. Numeri 22:22-35
 157. Exodus 9:12
 158. Romeinen 1:28

159. Genesis 25:23
 160. Malachia 1:2
 161. Romeinen 9:24
 162. ibid. 11:17
 163. ibid. 11:20
 164. ibid. 11:20
 165. ibid. 11:25
 166. Jesaja 45:9
 167. Jeremia 18:6
 168. Romeinen 9:21-22
 169. ibid. 9:20
 170. 2 Timotheüs 2:20-21
 171. ibid. 2:21
 172. Jesaja 10:15
 173. Ethica Nicomachea VIII.11.1161 b4
 174. Homerus, Ilias 18.373; in werkelijkheid gaat het om bekkens, waarvan het onderstel met gouden wieltjes was toegerust, zodat ze vanzelf de *vergaderzaal* der goden (en niet de *strijd*, zoals Erasmus vertaalt) kwamen binnengerold, en ook weer naar Hefaistos' woning konden terugkeren.
 175. Ezechiël 36:26
 176. Psalmen 50:12
 177. 2 Timotheus 2:21
 178. Ezechiël 18:31
 179. Psalmen 50:12
 180. ibid. 50.11
 181. 1 Johannes 3:3
 182. Psalmen 50:16
 183. Jesaja 52:2
 184. Romeinen 13:12
 185. 1 Petrus 2:1
 186. Filippenzen 2:12
 187. 1 Korinthiërs 12:6
 188. Wijsheid Jezus Sirach 15:16
 189. cfr. noot 178
 190. cfr. noot 181
 191. cfr. noot 184
 192. cfr. noot 188
 193. Genesis 6:3 & 8:21
 194. Romeinen 8:13
 195. 1 Korinthiërs 3:1 e.v.
 196. Genesis 8:21
 197. Genesis 6:5
 198. Genesis 6:3
 199. Jesaja 40:2
 200. Romeinen 5:20
 201. Handelingen 10:4

202. Jesaja 40:6-8
203. Lucas 9:55 (deze woorden ontbreken in de Griekse handschriften)
204. Romeinen 8:16
205. Johannes 3:6
206. 2 Korinthiërs 5:17 & Galaten 6:15
207. Jeremia 10:23
208. Psalmen 5:9 (Tenach heeft: ‘Maak *uw* weg recht voor *mij*’)
209. *ibid.* 118:36
210. Spreuken 16:1
211. *ibid.* 16:3
212. *ibid.* 16:5-6 (Erasmus maakt een conflatie)
213. *ibid.* 16:4
214. *ibid.* 21:1 (niet hoofdstuk 20)
215. iets te ‘etymologische’ weergave door de Vulgaat: Heb. *peleg* betekent op zich al ‘waterloop’, maar is wel verwant met p’l’g = *splitsen, scheiden* (Hi). ‘*Like water courses is the king’s heart in the hand of the Lord: he directs it wherever he wishes.*’
216. Job 34: (29-)30; de Vulgaat volgt LXX. De strekking van de hebreeuwse tekst lijkt te zijn: ‘Wanneer God niet reageert op de klachten van hen die verdrukt worden, wie zal hem dan wel veroordelen, die boven het volk zowel als de enkeling staat, en (als enige) kan verhinderen dat een goddeloze heerst, en dat het volk een strik wordt opgelegd?’
217. Jesaja 3:4
218. Johannes 15:5
219. *ibid.* 15:4
220. 1 Korinthiërs 3:7
221. *ibid.* 13:3
222. Romeinen 4:17
223. Hosea 1:9
224. Psalmen 21:7
225. Volgens de neoplatonische opvatting van Augustinus was de zonde een ‘ontbreken van het zijn’. De zonde kon dus geen positieve oorzaak hebben, want zij was een tekort.
226. Johannes 3:27
227. Psalmen 126:1
228. Mattheus 10:20
229. Numeri 22:22-35
230. Johannes 6:44
231. *ibid.* 14:6
232. Hooglied 1:4
233. 2 Korinthiërs 3:5
234. 1 Korinthiërs 4:7
235. Mattheus 25:14-30 & Lucas 19:11-26
236. Jakob 1:17
237. Efesiërs 1:11
238. Filippenzen 2:13

239. ibid. 2:12
240. Mattheus 10:20
241. Handelingen 4:8
242. ibid. 6:10
243. Galaten 2:20
244. Romeinen 1:17 & Habakuk 2:4
245. 1 Korinthiërs 15:10
246. ibid.
247. Lucas 17:10
248. ibid.
249. Lucas 19:17
250. Johannes 15:15
251. Mattheus 25:34
252. Lucas 16:1-8
253. ibid. 17:7-9
254. 1 Korinthiërs 15:10
255. ibid. 15:9
256. ibid. 15:9
257. Mattheus 10:29
258. 1 Korinthiërs 9:9
259. Mattheus 10:30
260. ibid. 10:31
261. Lucas 15:11-32
262. Wijsheid Jezus Sirach 15:16
263. Lucas 21:2-4
264. 1 Korinthiërs 15:10
265. ibid.
266. ibid.
267. Romeinen 8:26
268. ibid. 10:10
269. Handelingen 10
270. ibid. 8:27-38
271. Erasmus' geheugen laat hem even in de steek: niet de Griekse wetgever van Sparta, maar keizer *Domitianus* (81-96) is bedoeld (Suetonius, *vita Domitiani*, 7.2 & 14.2), *pace* J.Sperna Weiland.
272. Genesis 1:27
273. Romeinen 11:33
274. Dezelfde anekdote wordt ook in 'Vlees, vis en hypocrisie' aangehaald.
275. Homerus, *Ilias*, zang 22 & Horatius, *Satiren* 1.7.11-15
276. Rots en kolk in de Straat van Messina.
277. Johannes 3:3 e.v.
278. 2 Korinthiërs 5:17
279. Een kei of een steen werd graag gebruikt als metafoor voor een onontwikkeld of dom persoon. Vgl. de door Erasmus in een andere context geciteerde anecdote: 'Toen een rijk maar onontwikkeld iemand hem eens vroeg wat studeren een jongeman kon bijbrengen, antwoordde Aristippus gevat: 'Zo

wordt alleszins voorkomen dat in het theater de ene *steen* op de andere gaat
zitten.’

280. Marcus 3:29 & Mattheus 12:31